

FREDRIK NILSSON

Under ytan, bakom fasaden

En kulturanalys av smuggling, rumslig ordning och moralisk geografi

Av vissa tecken att döma synes Kriegers Flak [...] utnyttjas för smuggling. Sannolikt sänkes spriten och avhämtas vid lämpligt tillfälle. Platsen utmärkt med vanlig fiskeboj med säregen förankring. Upptäckten gjord vid dagens rekognoscering av Kriegers Flak.¹

Kriegers flak är en grund plats strax utanför den svenska territorialgränsen i södra Östersjön. När spritsmugglingen ökade under 1920- och 1930-talen användes platsen som spritdepå. Större fartyg lastade enorma mängder sprit i tyska hamnstäder och transporterade denna till flaket. Här lastades spriten över till mindre båtar som, ofta i skydd av mörkret eller i mycket hög hastighet, förde lasten till den svenska sydkusten. Eftersom flaket fanns på internationellt vatten kunde svenska myndigheter inte ingripa, utan tvingades avvakta tills dess att spriten hade förts över territorialgränsen. Kriegers flak kom därmed att omdefinieras av myndigheterna. Istället för att vara en ofarlig plats för fiske utgjorde flaket ett potentiellt hot genom att vara en bas för subversiva och omoraliska verksamheter. För smugglarna framstod däremot platsen sannolikt som en frizon.

Även i städer genomgick platser liknande kulturella transformationer när de användes på nya, oväntade sätt. Fridfulla koloniområden fungerade som hemliga spritlager, bakom legitima affärsfasader drevs illegala spritbutiker och i hyreskaserner öppnades lönnkrogar. I föreliggande studie befinner sig sådana transformationer av plats i fokus. Studien undersöker på vilka sätt rumslig ordning – hur en plats förväntas användas och av vem – utmanades genom smugglarnas rumsliga praktiker. Eftersom studien undersöker hur ordning utmanas blir det också viktigt att visa hur myndigheterna försökte bemöta och hantera vad som uppfattades som en destabiliserad ordning.²

Ur ett kulturanalytiskt perspektiv ska rumslig ordning förstås processuellt och relationellt, vilket innebär att rumslig ordning alltid är i tillblivelse: det pågår ständigt en politisk och/eller moralisk kamp om att få definiera vad som bör ske och vem som bör finnas på en specifik plats. Rumslig ordning färgas alltså av vad statsvetaren Haim Yacobi (2016), bland andra, benämner moraliska geografier, vilka ligger till grund för hur myndigheter reglerar, uppfattar och övervakar rumslig ordning: ”[Moraliska geografier] exploit a set of unspoken, ethical claims that produce, reproduce, and morally and politically support discourses and actions of the state” (Yacobi 2016:3). Men makthavares strävan efter rumslig ordning kan alltså utmanas, den rumsliga ordningen är aldrig ett faktum utan en strävan. Undersökningen av rumslig ordning fördjupas i föreliggande studie med hjälp av begreppen monotopi respektive heterotopi samt strategi och taktik.

Enligt den franske filosofen Henri Lefebvre har myndigheter och samhällsplanerare en önskan om att göra städernas heterogena, svåröverblickbara rum transparenta och homogena (Lefebvre 1970/2003:48). Därigenom antyds att målet är att skapa monotopiska rum. Men människors bruk av platser låter sig inte utan motstånd införlivas i denna ordning (Lefebvre 2003:51, 156–157). I en avhandling om EU:s strävanden efter ett homogent europeiskt rum hävdar den svenska etnologen Beate Feldmann Eellend, i linje med Lefebvre, att: ”Det levda rummets oreglerade heterotopia är

något annat än det planerade rummets enhetliga och hegemoniska monotopia som eftersträvas av EU. Heterotopiska levda rum [...] ger med sin annorlundahet uttryck för potentiell motmakt mot de krafter som skapar reglerade och rationaliserade rumsliga ordningar” (2013:164). Med heterotopi avses alltså platser där en alternativ ordning råder. Michel Foucault (1984) lyfter fram bordeller som exempel och menar att de normer som genomsyrar sådana platser kan undersökas i sig, men betonar samtidigt att heterotopin får sin särskilda betydelse i relation till andra platser. Genom att representera en alternativ ordning så bekräftar exempelvis bordellen ordningen/normerna i det omgivande samhället (Foucault 1984:5). Heterotopiers annorlundahet kan därmed utgöra en grogrund för kulturella fantasier och drömmar, men även en känsla av hot. De genomsyras av kulturellt meningsskapande och kan destabilisera ordning (Dumm 1996:43).³ Rumslig ordning formas sålunda i relationen mellan monotopi–heterotopi.

För att belysa denna relation adderas begreppsparet strategi–taktik. Enligt den franske filosofen Michel de Certeau refererar strategier till den rumsliga (monotopiska) ordning som beslutsfattare eller samhällsplanerare eftersträvar. Taktiker, däremot, refererar till handlingsutrymmen som människor etablerar i relation till de övergripande strategierna. Sådana taktiker kan utmana makten: ”Strategies are able to produce, tabulate, and impose the spaces, when those operations take place, whereas tactics can only use, manipulate, and divert these spaces” (de Certeau 1984/1988:30). Med hjälp av dessa rumsliga koncept formuleras föreliggande studies frågeställning: med vilka taktiker bidrog spritsmugglarna till att skapa handlingsutrymmen som utmanade den rumsliga ordningen under 1920- och 1930-talen? och; med vilka strategier försökte myndigheter producera ett monotopiskt rum?

Studiens material består av polisrapporter, domstolsmaterial, rapporter från tull respektive gränsbevakning, statliga utredningar och nyhetsrapportering i massmedia. Dessa olika materialkategorier har varit föremål för en tematiserad närläsning där begreppen rumslig ordning och moralisk geografi har styrkt vad blicken fastnat

vid. En tematisk eller teoretiskt driven ansats innebär sålunda att källmaterialet filtreras med en blick som sällar bort sådant som inte är relevant för frågans besvarande. En sådan ansats har en betydande fördel. Om forskaren inför ett omfattande material så underlättas arbetet om blicken är kalibrerad på förhand (Nilsson 2017). Studien inleds med ett par avsnitt som fokuserar på det marina landskapet och i de senare delarna flyttas fokus till urbana miljöer.

Smugglarbutiker på internationellt vatten

Den illegala sprithanteringen tilltog successivt under 1920-talet och försiggick i industriell skala vid 1930-talets inledning (Lundin & Nilsson 2015). Anledningen var bland annat att en längre period av frihandel avbröts av första världskriget och att nationsgränserna därefter skärptes. Samtidigt utvecklades alkoholpolitiken i olika riktning i staterna runt Östersjön. Sverige – men också Norge och Finland – införde restriktioner som begränsade tillgången till sprit. I Norge och Finland infördes totalförbud, i Sverige kunde medborgare som efter prövning bedömdes som skötsamma få ett särskilt tillstånd köpa en liten mängd sprit per månad. Begränsningarna i Sverige var därmed knutna till ett moraliskt projekt. I Baltikum och Tyskland var alkoholpolitiken betydligt mer liberal, vilket innebar att spritsmuggling framstod som en lukrativ verksamhet i Östersjöområdet. Så kallade depåfartyg, ibland lastade med hundratusentals liter sprit, avgick från bland annat Danzig, Kiel och Stralsund till grunda platser på internationellt vatten. Tidigare nämnda Kriegers flak var en sådan, Herthas flak i Kattegatt var en annan uppmärksam plats. Trafiken dit var periodvis så tät att *Stockholms Dagblad* meddelade att ”smugglarbutiken vid Herthas Flak” försåg hela Skåne med sprit (15/2 1928). Året därpå konstaterade en journalist fascinerat att:

De mörka höstnätterna närma sig och smugglarnas säsong närma sig. Spritgrossörerna i Holland och Tyskland och Danmark ha länge förberett sig och äro som bäst i farten med att lägga upp

depåer på de vanliga affärscentra i Nordens hav. (*Dagens Nyheter*, 18/8 1929)

Regelrätta flytande marknader föreföll växa fram i det marina landskapet, vilket innebar att den rumsliga ordningen rubbades. På flaken skulle ju primärt fiske pågå, inte försäljning av sprit. Men samtidigt som den rumsliga ordningen destabiliserades så var samma ordning paradoxalt nog en förutsättning för smugglingen. Som nämnts hade myndigheter inte juridisk rätt att ingripa mot handeln på internationellt vatten, vilket smugglarna var medvetna om. I en skrivelse konstaterades exempelvis att spritfartygen höll sig utanför territorialgränsen och till följd av detta hade den svenska kustbevakningen inte haft möjlighet att: ”Komma i närmare beröring med de egentliga smugglingsfartygen utan endast sett dem långt till sjöss liggande bi eller strykande utefter kusten”.⁴ Smugglarna drog alltså nytta av den rumsliga ordning som internationell rätt skapade. De rörde sig i en marin terräng som hade skapats av makthavarna, men använde denna på oväntade och oönskade sätt. De skapade sina egna handlingsutrymmen i en terräng, eller rumslig ordning, formad av politiska beslut (jfr de Certeau 1988:37). Detta utrymme försökte staterna runt Östersjön minimera genom etablering av ett nytt internationellt regelverk.

I syfte att försvåra smuggling genomfördes 1924 ett möte i Helsingfors där företrädare för flera stater i Östersjöområdet deltog. Beslut om utförselkontroll av vin och sprit, samt rätt att ingripa mot fartyg även om dessa befann sig utanför staternas territorialgränser, fattades. Inledningsvis godkändes den så kallade Helsingforskonventionen enbart av Sverige, Finland och Norge, men samtliga stater runt Östersjön skulle så småningom ansluta sig (Larsson 1992:49–50). Enligt konventionen skulle varje nation – om det förelåg misstanke om smuggling – ha rätt att beslagta fartyg som befann sig inom ett avstånd på tolv sjömil från kusten. I realiteten var detta en radikal förändring eftersom territorialgränsen fanns tre sjömil från kusten. Konventionen gav också staterna rätt att förfölja och stoppa fartyg utanför territorialgränsen om jakten påbörjats innanför. Kritiker av konventionen efterfrågade dock en än mer radikal hållning

som skulle göra det möjligt att beslagta fartyg oavsett på vilka avstånd från kusten de befann sig. Även en utflyttad gräns gjorde det nämligen möjligt för spritsmugglaren att, som kritikerna uttryckte saken, ”i lugn och ro planera sitt anfall” strax utanför gränsen. Därför ansågs det viktigt, åtminstone enligt *Stockholms-Tidningen* (ST), att radera denna frihetszon: ”Det är otrygghet som måste skapas för i olovligt ärende stadda spritfartyg” (9/10 1925).

Genom konventionen försökte således makthavarna etablera rumsrig ordning. Men eftersom smugglarna inte enbart drog nytta av de möjligheter som det marina landskapets yta erbjöd så förblev myndigheterna i en känsla av otrygghet. Smugglarna använde nämligen även andra och mer djuplodande taktiker som bidrog till att ordningen utmanades.

På grunda platser på internationellt vatten, som här Herthas flak, uppstod regelrätta spritmarknader. I en del fall etablerade smugglarna spritdepåer under havsytan. Källa: Tullmuseum, Stockholm.

Under ytan

Sådant som finns under ytan syresätter fantasier eller drömmar (Lefebvre 2003:130) och möjligtvis kan detta förklara den omfattande ryktesflora som omgav smugglarnas undervattensverksamhet. Under senare delen av 1920-talet och det inledande 1930-talet cirkulerade nämligen rykten om spritfyllda torpeder som avfyrades mot den svenska kusten. Men det var inte bara fantasier. Kieler Nachrichten berättade att ”smugglarna på senare tiden börjat använda sprittorpeder, vilka vid hög sjö avskjutas i riktning mot kusten, för att bringa spriten i land”.⁵ Torpeder förekom alltså (som det verkar), men vanligtvis användes de på andra sätt.

När Tabor 1928 lämnade Kiel var fartyget, enligt danska myndigheter, försett med ”Torpedoinretning til nedsækning af Sprit”.⁶ Vid samma tid strömmade meddelanden in från det svenska vicegeneralkonsulatet i Stralsund rörande smugglarnas submarina praktiker i södra Östersjön. Det kom bland annat information om att spritdunkar, för att undgå upptäckt, målades gröna innan de sänktes på grunda vatten.⁷ Huruvida tysken Jürgen Hansen, som spelade en huvudroll i smugglingen på Östersjön, använde denna färg när han sänkte spritdunkar är oklart, men han misstänktes ha etablerat en särskild undervattensdepå i närheten av Plantagenets grund.⁸ Här finns det anledning att påminna om att undervattensdepåerna inte enbart fanns, eller förmodades finnas, utanför territorialgränsen. I en biografi över den svenske storsmugglaren Ernst Bremer nämns att sänkbara torpeder användes i skärgården på den svenska västkusten.

Då de kommit till sydsidan av en stor holme, lät Bremer draggen gå, så körde man fram och tillbaka några gånger, och plötsligt tog draggen fast. Bottennapp eller torpeder?, det var frågan. Bremer och Edvin halade in dragglinan allt vad de orkade, och snart kom en 3,5 meter lång järnbeslagen tingest upp till ytan. Den bestod av 17 kannor sprit, som stodo tätt sammanpackade mellan fyra vinkeljärn, vilka löpte utefter dess kanter. I vinkeljärnens ändar gingo långa bultar i kryss, vilka kunde skruvas till

och från med muttrar. Kannorna sutto alltså fast i en slags ram.
Detta var en så kallad torped. (Ehnebom 1929:92)

Smugglarnas submarina bruk av det marina landskapet kan, i likhet med verksamheten på flaken, betraktas som en taktisk förmåga att hitta sprickor eller handlingsutrymmen i en terräng som myndigheterna hade ambition att kontrollera. För att skapa rumslig ordning aktiverade därför myndigheterna ytterligare andra åtgärder.

Flygspaning och "ljusbombning"

Samtidigt som Helsingforskonventionen signerades så moderniserades den svenska tull- och kustbevakningens teknologiska utrustning. Man fick successivt tillgång till snabbare båtar och i en del fall utrustades dessa med radioutrustning. Därigenom skulle samordnade aktioner kunna genomföras. Helsingforskonventionen, myndigheternas snabbare båtar och radioutrustning skulle idealt sett skapa ett transparent, kontrollerbart marint rum. Även flygspaning var en betydelsefull metod i detta avseende. Flygplanens strategiska potential hade uppmärksammats under första världskriget. När rörelser på marken omöjliggjordes av skyttegravar och taggtråd kunde piloterna skaffa sig överblick och i viss mån kontroll över skeendet (Virilio 1984/1996:17). Med hjälp av flygplanet skapades helt enkelt nya förutsättningar att överblicka ett territorium. Blickens strategiska betydelse i skapande av rumslig ordning kan knappast överskattas, det är en visuell praktik som kan förändra främmande krafter till "objects that can be observed and measured, and thus control and 'include' them within its scope of vision" (de Certeau 1988:36). Det ska därför inte förvåna att myndigheterna försökte förstå på vilka sätt modern flygteknologi kunde vara nyttig i kampen mot smuglingen, oavsett om denna skedde på det marina landskapets yta eller i dess djup.

I augusti 1924 avslutades en utredning om hur så kallade "flygbåtar" kunde användas i kampen mot smuglingen.⁹ Utredningen påpeka-

de att nationsgränsen inte kunde bevakas effektivt med fartyg: ”Att med ett fåtal sådana fartyg kunna omsluta kusterna med en oge-
nomtränglig bevakningskedja är icke möjligt”. Utöver att nations-
gränsen var allt för utsträckt så var fartygens storlek ett problem i
skärgårdsmiljöer. Deras storlek och djupgående innebar att de inte
kunde ”gå in i alla kryphål eller till alla gömställen” som fanns i vad
som kan definieras som ett heterotopiskt marint landskap; kom-
plex, oöverblickbart och till viss del onåbart. Dessutom ansågs
landskapets topografi utgöra ett problem på fler sätt: ”På grund av
svårigheten att från fartyg överskåda ett större skärgårdsområde är
det dessutom svårt att observera eller förfölja ett misstänkt fartyg”.
Flygplan däremot erbjöd möjligheter att ”överskåda” även svår och
vidsträckt terräng. Men det fanns utmaningar. Mörker och dimma
försvårade exempelvis spaning från luften, särskilt som smugglarna
färdades med släckta lanternor eller gömde sig i ”skuggor från klip-
por och skär”.¹⁰ Fördelarna var dock så pass stora att utredningen
förordade flygplan. Den höga hastigheten komprimerade rummet,
vilket innebar att vidsträckta områden kunde ”avpatrulleras
på relativt kort tid”. Inte ens undervattensdepåer skulle undgå
upptäckt: ”Dessutom torde man under synnerligen gynnsamma
väderleks-, sikt- och belysningsförhållanden eventuellt kunna
räkna med att upptäcka i vattnet nedsänkta spritpartier”.¹¹ På detta
vis blev det marina landskapet överblickbart, idealt sett.

I samband med att utredningen överlämnades till Generaltullsty-
relsen delade även en ingenjör E. Sparrman med sig av sina syn-
punkter. I likhet med utredarna menade han att rummets såväl yta
som djup blev kontrollerbart genom flygspaning. Inte ens mörkret
skulle nödvändigtvis utgöra ett problem.

Dels kunde flygbåten utrustas med strålkastare, dels användas så
kallade ”Ljusbomber”. Det äro utomordentligt starkt lysande och
långbrinnande fyrverkeripjäser vilka äro fästade under en liten
fallskärm, som samtidigt att den håller ljusbomben svävande
[...] tjänar den även som reflektor i riktning nedåt. Sådana ”Ljus-
bomber” har utexperimenterats och med stor framgång använts
redan under kriget för spaningar och angrepp nattetid. Den

belysa intensivt ett stort område och det är inte så lätt att slingra sig undan [...] Även möjligheten att gömma sig bakom skuggan av ett skär finnes inte, enär ljuset kommer uppifrån.¹²

Drömmen om monotopin skulle alltså kunna förverkligas om ljuset användes som ett vapen. Sparrmans hänvisning till första världskriget äger sin rimlighet eftersom detta anses vara det första så kallade ljuskriget där starka strålkastare var viktiga vapen (Virilio 1996:15, 70). Myndigheternas vilja att skapa en monotopi med hjälp av flygspaning omsattes i handling i landets södra delar samma höst (Nilsson 2016) och viljan att skingra mörkret kom även till andra uttryck.

Att skingra mörkret

Den socialdemokratiska riksdagsmannen Magnus Bengtsson var djupt involverad i diskussionerna om hur att stoppa smuglingen. I debatten ställde han sig – precis som flera andra – kritisk till en övertro på snabba båtar.

En yrkessmugglare är inte så fullständigt blottad på all förslagenhet att han närmar sig svenska kusten under dagen eller vid klart väder. Han vet allt för väl, att det mest lämpliga tillfället för sådana tilltag är en mörk natt med passande vind. När han så närmar sig kusten släcks ljusen ombord, motorn fränkopplas, seglen hissas och han skall förföljas av en gemen otur, om han inte gladeligen drar tulljakterna vid näsan. (efter *Lanternan*, nr 7 1921)

Mörkret har alltid skapat möjligheter att undvika eller undkomma överhetens granskande blickar. I samband med 1800-talets många revolutioner i Europa försökte exempelvis de upproriska krossa gatubelysning för att på så sätt förhindra eller försvåra användandet av militär trupp (Garnert 1993:90, 123–124). Mörker kan alltså er-

bjuda taktiska handlingsutrymmen och då smuglingen ökade verkade myndigheterna naturligtvis för att skingra detta.

I slutet av 1924 tog Generaltullstyrelsen emot en skrivelse från chefen för ett av landets kustbevakningsdistrikt. I skrivelsen fästes uppmärksamheten på behovet av att utrusta kustbevakningens fartyg med strålkastare till följd av att smuglarna arbetade i skydd av mörkret.¹³ Några veckor senare uppmanade han styrelsen att godkänna inköp av utrustningen: ”Strålkastarna böra ju ej användas i onödan. Meningen vore att kunna ’svepa över’ en bukt eller att hastigt och effektivt kunna belysa en farkost”. Skrivelsen fortsätter: ”Då jag anser, att strålkastare skulle vara ett synnerligen kraftigt vapen för kustbevakningen, får jag härmed hemställa att framställningen måtte tillstyrkas”.¹⁴ I likhet med den så kallade ljusbombningen från flygplanen gjordes alltså även här en koppling mellan ljus och vapen. Året därpå, 1925, svarade Generaltullstyrelsen att ett större inköp inte var aktuellt innan tekniken hade prövats. När proven genomförts skulle frågan diskuteras igen.¹⁵ Osäkerheten inför strålkastarens nytta ska inte överraska, det handlade om en ny teknik.

De första strålkastarna hade förvisso utvecklats redan under rysk-japanska kriget 1904, men teknologin utvecklades ytterligare under första världskriget då man förstod strålkastarnas betydelse. De kunde på ett tidigare okänt sätt lysa upp slagfältet eller specifika mål (Virilio 1996:15, 69–70). Den moderna belysningstekniken utvecklades sålunda strax innan smuglingen tog fart, vilket kan förklara osäkerheten inför det nya ”vapnet”. I Mölle, på skånska västkusten, hade man 1926 stationerat en tulljakt. I ett brev till Generaltullstyrelsen begärde distriktschefen Borg att tulljakten skulle utrustas med ”strålkastare för att vid behov kunna med belysning tillräckligt verksamt undersöka ifrågavarande terräng”.¹⁶ Generaltullstyrelsen biföll Borgs önskan och uppmanade honom att återkomma med ett utlåtande när utrustningen hade testats. Nöjt kunde han rapportera att strålkastaren hade fungerat fullt tillfredsställande och tullkryssarens befälhavare ansåg sig ”haft god nytta av den särskilt vid utforskandet under mörker av Kullens klippstränder”. Trots att utrustningen tycktes fungera menade Borg, efter överläggningar

Myndigheterna försökte på olika sätt skapa ett transparent marint landskap och man prövade bland annat moderna strålkastare. Källa: Tullmuseum, Stockholm.

med befälhavarna på övriga jakter i distriktet, att strålkastare inte borde installeras på alla båtar.¹⁷ Några år senare tycks fortfarande belysningen ombord på kustbevakningens båtar svagt utvecklad. När riksdagens revisorer hade undersökt materialfrågor med utgångspunkt i förhållanden i Göteborg kunde man konstatera att de båtar som användes var sjövärdiga, men ”strålkastare saknades å samtliga ovannämnda båtar” (SOU 1931:23, s. 25).

I syfte att skapa en upplyst marin monotopi experimenterade kustbevakningen således med strålkastare, men under 1920-talet och det inledande 1930-talet tycks dessa försök inte ha resulterat i en riktad satsning på ljus teknologier. Under 1920-talet gav dessutom svenska myndigheter mer eller mindre upp försöken att etablera

rumslig ordning i det heterotopiska marina landskapet. Istället riktades uppmärksamheten mot vad som uppfattades som problematiska platser i den urbana geografin.

På ungarshotell och i lyxrestauranger

Spriten transporterades som framgång till den svenska kusten med hjälp av båtar och torpeder. När spriten förts i land lastades den på lastbilar eller bilar och fördes därefter till särskilda lager i landets olika städer. Från dessa lager distribuerades spriten till langare som sålde mindre kvantiteter tappade i ölflaskor. Langarna rörde sig ofta i miljöer som skulle kunna benämnas samhällets skugg- eller baksida och en del av dessa miljöer har skildrats av Sammanslutningen för smugglingsbekämpande. Föreningen anställde 1925 en person som under ett års tid rörde sig inkognito i smugglarmiljöer. Enligt *Bland langare och langarekunder – Några iakttagelser rörande den olaga sprithandeln*, en rapport som författades med utgångspunkt i hans undersökning, såldes den illegala spriten på pissoarer, i portgångar, på enklare restauranger och ungarshotell. Inte minst de sistnämnda föreföll problematiska: ”I det stora hela leva gästerna här ett oerhört rått, smutsigt och glädjelöst liv. Den personliga hygien är under all kritik. Samtalen i denna miljö röra sig huvudsakligen kring spritlangning, lyckade tiggeri- och stöldkupper” (Bergvall 1927:9). Skildringen kan säkert ha påverkats av uppdraget – målet var att bilda en front mot smugglingen – men den mörka bilden kan äga sin riktighet. I likhet med andra länder drabbades Sverige av massarbetslöshet och ett ökat utanförskap under mellankrigsperioden (Olofsson 1996:209–201). Oavsett om ungarshotellen verkligen var problemhärda eller inte, så bidrog rapporten till att fylla det urbana landskapet med kulturell mening. Men det var inte enbart ungarshotell som kom att uppfattas som problematiska platser.

Smugglarna gjorde i en del fall upp affärsavtal på mer eller mindre luxuösa restauranger och hotell. I början av 1923 varnade till ex-

empel tyska myndigheter för stundande affärssuppgörelser på dansk mark: ”Smugglarna skola träffas i förstklassiga hotell i Korsör”.¹⁸ Den i smugglarsammanhang välkände Birger Wikström gjorde, för att nämna ytterligare ett exempel, upp affärsavtal på bland annat hotellet Zur Sonne i Stralsund.¹⁹ Andra platser för illegala affärssuppgörelser var Savoy i Malmö, Hotell Kronprinz i Kiel och restaurangen Aalborgkældereren i Köpenhamn. I Stockholm förefaller Berns salonger ha varit en viktig arena för smugglarna. Där gjorde den så kallade smugglarsocieteten ”upp nya fälttåg vid braskivorna” – åtminstone enligt memoarer publicerade av en före detta spritpolis (Blomberg 1968:120). Effekterna av liknande braskivor noterades i flera polisutredningar. Vid ett affärstillfälle hade en av smugglarna varit ”sjuk, enär han närmast föregående afton bjudit på en ’allt för kraftig’ supé”.²⁰ Sådana utsvävningar föreföll även ett par smugglare ägna sig åt i Malmö. Enligt polisen hade tre danskar bott på ett pensionat i staden: ”Under vistelsen å pensionatet hade de samtliga uppträtt synnerligen ’elegant och flott’, därvid de givit personalen rikligt med drickspenningar”.²¹ Platser som dessa kan förstås som kompensatoriska rum (jfr Foucault 1984:8) där ett sorgglöst liv iscensattes samtidigt som krisen i bokstavlig mening stod för dörren men eftersom det var smugglare som intog arenorna så påverkades även platsernas kulturella laddning. Här rörde sig vanligtvis legitima affärsmän, men när smugglare flyttade in sin annars ljusskygga verksamhet i kristallkronornas sken blev gränsen mellan ljus–mörker, ondska–godhet, moral–omoral, oklar. En liknande ambivalens omgav andra platser som bidrog till att destabilisera den rumsliga ordningen.

Bakom legitima fasader

Den rumsliga ordningen kan utmanas genom spektakulära demonstrationer, men också genom ”small acts of resistance”. I det sistnämnda fallet handlar det om motståndsfickor som uppstår när ”existing places are remade in contrary ways” (Tonkiss 2005/2012:64). Sociologen Fran Tonkiss benämner sådana platser ”hidden public

spaces”, till exempel privata lägenheter som används för att gömma dissidenter eller som fungerar som arenor för alternativ musikkultur (2012:68). Lönnkrogar och försäljning av sprit bakom legitima butiksfasader kan, som vi ska se, förstås på ett liknande sätt.

Enligt den rapport som Sammanslutningen för smugglingens bekämpande publicerade 1927 hade myndigheternas skärpta insatser resulterat i att den öppna langningen på ungarshotell avtog (Bergvall 1927:47). Samtidigt ersattes denna av handel bakom legitima fasader. I Malmö hade till exempel två poliser upptäckt att den notoriske smugglaren Magnus Löv använde sin tavelbutik som spritlager och försäljningsplats.²² Löv hade setts bära ut en koffert samt en handväska till en väntande bil. I väskorna fanns sex styck- en 10-litersdunkar fyllda med sprit. Ytterligare en polis kallades till platsen och butiken samt ”skafferi, källare och vindskontor” undersöktes. I dessa utrymmen hittades mer sprit, vilket också var fallet när Lövs garage inspekterades. Den tidigare nämnde smugglaren Birger Wikström etablerade på ett liknande sätt en fasadverksamhet i Stockholm. I ett meddelande till en tysk smugglare meddelade han att: ”Jag har nu bosatt mig i Stockholm och driver en sjukvårdsaffär [...] Under nuvarande förhållanden skulle jag anse det lämpligast om du ville komma med något lämpligt förslag för ordnandet av en affär”.²³ Även mataffärer omvandlades i en del fall till spritcentraler. I Malmö sålde Maria Persson ungefär 100 flaskor pilsnerdricka i veckan i en förvisso illegal speceriaffär. Vid en undersökning av affären hittade polisen dessutom två ”10-liters bleckdunkar” ren sprit och ytterligare några liter utspädd sprit.²⁴ Detta var på intet sätt unikt för Malmö. I Stockholm använde kvinnliga innehavare av butiker eller matställen i flera fall den legitima fasaden som täckmantel för sprithantering i stor skala (Blomberg 1968:103). I materialet som ligger till grund för föreliggande studie framträder även kaféer som viktiga arenor för hanteringen av illegal sprit. Polisen i Malmö upptäckte att Café Helenehem till viss del endast var en täckmantel. Kaféet, som drevs av Alfrida Fast, hade fungerat som förvarings- plats för smuggelsprit: 37 dunkar sprit hade gömts i en ”förut grävd fördjupning, omedelbart söder om bostadshuset och inom räckhåll

för en å gårdsplanen bunden schäferhund”.²⁵ Fast hade också sålt cirka 50 liter brännvin på kaféet.²⁶

Det etablerades även regelrätta lönnkrogar. Den ovan nämnde Magnus Löv bedrev exempelvis en omfattande verksamhet i sin bostad. I samband med en rättegång meddelade ett vittne att: ”Skulle alla de personer vittna mot Löv, som köpt sprit av denne, så finge de icke plats i rådhusrättens sessionssal, utan vore det lämpligt att förhyra Knutssalen för ändamålet”.²⁷ Ett annat vittne skildrade verksamheten:

[...] och hade Herta Heiner ofta i sällskap med sin man besökt makarna Löw i deras gemensamma bostad, därvid det inträffat, att Löw bjudit på spritdrycker. Under makarna Heiners besök hade i Löws bostad vanligtvis uppehållit sig en hel mängd andra personer, vilkas namn Herta Heiner ej kunde erinra sig. Huvudsakligen hade det varit ”stockholmare” och ”danskar”. I Löws bostad hade de besökande ofta spelat kort, och hade det vid flera tillfällen inträffat, att de besökande sammanskjtit penningar och för desamma köpt spritdrycker av Löw, varpå de inköpta dryckerna gemensamt förtärts i Löws bostad.

Även Maria Persson öppnade en lönnkrog i sin lägenhet. Verksamheten uppdagades efter det att en bagarmästare spelat kort hemma hos henne tillsammans med ytterligare tre män. Bagarmästaren hade, enligt honom själv, lurats av de övriga och valde då att anmäla händelsen till polisen (Nilsson 2015:135–136).

Illegala spritbutiker, kaféer och lönnkrogar utmanade den rumsliga ordningen. Ur myndigheternas perspektiv representerade sådana platser en hotande omoralisk geografi. Så var även fallet med koloniträdgårdar som vid denna tid kom att användas för illegal sprithantering.

I paradiset

Lefebvre påminner oss om att trädgårdar och parker fungerar som simulerade naturområden i städer (2003:26). I ljuset av detta ska koloniträdgårdarna förstås som paradisiska frizoner i städer som annars präglades av högt tempo, hårt industriellt arbete samt trånga och osunda lägenheter. Kolonirörelsen växte nämligen fram vid sekelskiftet 1900 som en reaktion på urbanisering och industrialisering där koloniträdgårdarna erbjöd ett ljust, friskt alternativ (Bergquist 1996:60, 66–69). Men kolonirörelsen genomsyrades också av strävanden efter ordning: koloniverksamheten ansågs motverka såväl spritmissbruk som brottslighet (Almén & Andersson 1995:62). Detta moraliska projekt utmanades genom smugglarnas praktiker.

1930 greps en taxichaufför i Malmö misstänkt för olaga införsel av och olaga befattning med sprit.²⁸ Vid ett tillfälle hade han kört till en koloni i Malmö där han, tillsammans med en passagerare, hade lastat in tolv 10-litersdunkar sprit. Dunkarna levererades sedan till olika platser i staden. Samma sak upprepades vid ett flertal tillfällen de kommande veckorna och det verkar som om spriten vid dessa tillfällen hade förvarats nedgrävd i koloniträdgården. Mönstret återkommer i förhör med andra kända smugglare i Malmö. Den tidigare nämnde Birger Wikström hade till exempel vid ett tillfälle kontaktat en skräddarmästare som ägde en koloni. De kände varandra sedan tidigare och nu ville Wikström förvara eller gömma sprit i kolonin. Enligt förhören hade fem eller sex 10-litersdunkar placerats i ett mindre redskapsskjul i kolonin.²⁹ Kolonier fungerade emellertid inte enbart som hemliga lager, utan också som lönnkrogar och spritbutiker. Typografen Frans Billqvist uppgav under förhör att han hade köpt och sålt sprit som hade förvarats i en koloni på koloniområdet Odlaren i Malmö. Vid något tillfälle hade spriten också späts ut på platsen och delar hade druckits upp i en annan koloni på området.³⁰ Vid inspektionen av kolonin hittades flera tomma dunkar inne i ett skjul.

Kolonierna fungerade alltså som hemliga lagerutrymmen, lönnkrogar och spritbutiker, men också mötesplatser och gömställen

I Malmö tycktes lugna koloniområden förvandlas till spritcentraler och därmed adderades kulturell mening; det moraliska projektet underminerades av spritsmugglingens omoraliska geografi. Källa: Malmö stadsarkiv.

för flyende smugglare. När polisen 1925 hade beslagtagit en bil som användes för hämtning av sprit flydde föraren – tillika en av de mest betydelsefulla smugglarna – till en kolonistuga i Malmö.³¹ Myndigheterna misstänkte dessutom att den ökande smugglaren Magnus Nilsson regelmässigt lät utländska kumpaner övernatta i sin koloni.³² På detta sätt kom koloniträdgårdarna att framstå som en hotande ordning snarare än skötsamma paradiser. Men de representerade dessutom vad Foucault i en diskussion av den orientaliska trädgården benämner ”otherness”: en plats där växter och utsmyckningar från olika delar av världen tycks upplösa gränsen mellan hemma och borta, nära och fjärran (Foucault 1984:6). Om trädgårdarna i Foucaults mening representerade ”otherness” genom att växter från olika delar av världen samlades på en plats (1984:6), så representerade kolonierna annorlundahet genom att vara samlings- och distributionsplatser för sprit och människor från olika delar av Östersjöregionen. Nyttjandet av kolonierna kan därmed – för att återknyta till Fran Tonkiss (2012) – betraktas som ”small acts of resistance” som utmanade den rumsliga ordningen.

De var platser i marginalen som erbjöd de marginaliserade ett visst handlingsutrymme.

Avslutning

Föreliggande studie har undersökt hur rumslig ordning utmanades genom smugglarnas rumsliga praktiker samt på vilka olika sätt myndigheter försökte skapa ordning. En viktig kulturanalytisk utgångspunkt var att rumslig ordning ska förstås processuellt och relationellt: det pågår ständigt en kamp om att få definiera vad som bör ske och vem som bör finnas på en specifik plats. Med hjälp av begreppsparen heterotopi–monotopi respektive strategi–taktik formulerades studiens frågeställning: med vilka taktiker bidrog sprit-smugglarna till att skapa handlingsutrymmen som utmanade den rumsliga ordningen under 1920- och 1930-talen? och; med vilka strategier försökte myndigheter etablera ett monotopiskt rum?

Rumslig ordning utmanas när platser används på nya sätt (av nya sociala kategorier) och som därmed omladdar platsen i kulturell mening: ”The meaning of space is altered as its use is changed” (Tonkiss 2012:144). Det kan konstateras att smugglarna använde det marina landskapet på nya, oväntade sätt. Grunda platser på internationellt vatten förvandlades till spritdepåer och flytande marknader. Men man etablerade också olika submarina praktiker. I det marina landskapet skapades annorlunda uttryckt en heterotopi och en omoralisk geografi såväl över som under havsytan. För att etablera rumslig ordning infördes Helsingforskonventionen samtidigt som nya teknologier såsom flygplan och strålkastare försiktigt testades. Myndigheterna gav emellertid upp försöken att skapa ett monotopiskt marint landskap och fokuserade istället på att vinna kontroll över det urbana rummet. I städerna etablerades nämligen också nya praktiker som utmanade den rumsliga ordningen. Lönnkrogar, hemliga spritbutiker och spritdepåer öppnade i kolonier, lägenheter och bakom fasaden på legitima verksamheter. Dessutom rörde sig smugglarna både på samhällets baksidor och på mer fa-

shionabla arenor. Även här omdefinierades platserna, de tillskrevs ny kulturell mening, som i viss mån löste upp dikotomier såsom nära–fjärran och moral–omoral.

Genom att belysa sprickorna i de landskap som skapas av makthavare har föreliggande studie synliggjort hur rumslig ordning och (o)moraliska geografier formas i spänningsfältet mellan heterotopi–monotopi. Studiens kulturanalytiska perspektiv understryker att rumslig ordning formas relationellt och processuellt, vilket innebär att människors taktiska, kreativa användning av plats inte ska underskattas. Människan är historiens subjekt, även om handlingsmöjligheterna är kringskurna (jfr Lindqvist 1987:22).

Noter

1 Rapport 14/11 1931, Kungliga Generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna rapporter angående sprittrafiken på Östersjön (Rhodes brev), 1931, E4B:2, Riksarkivet.

2 Studien baseras på en större undersökning av hur spritsmugglingen organiserades under 1920- och 1930-talen (Lundin & Nilsson 2015). I denna var dock rummets kulturella dimensioner av underordnad betydelse.

3 Heterotopibegreppet har kritiserats för att vara strukturalistiskt, att skapa tydliga, fasta dikotomier (t.ex. Chatzidakis et al. 2012), men har samtidigt utvecklats och används mer ofta för att diskutera hur annorlundahet produceras samt hur människor etablerar platser där nya identiteter, gemenskaper och normer prövas i ett spänningsfält mellan disciplin och motstånd (jfr Budz 2009:19).

4 Skrivelse till kustbevakningsinspektör Posse 12/1 1925, Kustbevakningen i Trelleborg 1923–1926, B1:1, Landsarkivet Lund.

5 Notering 16/1 1931, Kriminalpolisen i Malmö F2:1, Malmö stadsarkiv.

6 Tullkammarens i Helsingborg arkiv –1981. Ämnesordnade handlingar, huvudserie, 1920–1930, Angivelser och div. upplysningar F1:4, Landsarkivet Lund.

7 Skrivelse till Rohde 19/4, 1930, Kungliga Generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna rapporter angående sprittrafiken på Östersjön (Rhodes brev) 1929–1930 E4B:1, Riksarkivet Stockholm.

8 Rapport 30/6 1932, Kustbevakningen i Trelleborg 1928–1932 E1:2, Landsarkivet Lund.

9 14/8 1924, Kungliga generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna handlingar 1924 1/1–30/6, E1:5, Riksarkivet, Stockholm.

10 14/8 1924, Kungliga generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna handling-

- ar 1924 1/1–30/6, E1:5, Riksarkivet, Stockholm.
- 11 14/8 1924, Kungliga generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna handlingar 1924 1/1–30/6, E1:5, Riksarkivet, Stockholm.
- 12 14/8 1924, Kungliga generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna handlingar 1924 1/1–30/6, E1:5, Riksarkivet, Stockholm.
- 13 Skrivelse 12/12 1924, Kungliga generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna handlingar 1925 1/1–30/4, E1:8, Riksarkivet, Stockholm.
- 14 Skrivelse 20/12 1924, Kungliga generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna handlingar 1925 1/1–30/4, E1:8, Riksarkivet, Stockholm.
- 15 Skrivelse 22/1 1925, Kungliga generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna handlingar 1925 1/1–30/4, E1:8, Riksarkivet, Stockholm.
- 16 Skrivelse 2/3 1926, 19:e Kustbevakningsdistriktet, Helsingborg, B1:2, Landsarkivet Lund.
- 17 Skrivelse till kungliga Generaltullstyrelsen, 12/11 1926, 19:e Kustbevakningsdistriktet, Helsingborg, B1:2, Landsarkivet Lund.
- 18 Meddelande 8/1 1923, Tullkammarens i Helsingborgs arkiv – 1981, Handlingar rörande tullverkets fastigheter, 1920–1930, F1:4, Landsarkivet Lund.
- 19 4/4 1930, Kriminalpolisen i Malmö, Rapportkopior 1930, A2B:9, Malmö stadsarkiv.
- 20 15/3 1924, Kriminalpolisen i Malmö, Rapportkopior 1924, A2B:3, Malmö stadsarkiv.
- 21 28/3 1934, Kriminalpolisen i Malmö, Rapportkopior, 1934, A2B:16, Malmö stadsarkiv.
- 22 22/12 1927, Kriminalpolisen i Malmö, Rapportkopior, del II, 1927, A2A:44, Malmö stadsarkiv.
- 23 18/1 1934, Kungliga Generaltullstyrelsen II, Gränschefen, Inkomna rapporter angående sprittrafiken på Östersjön (Rhodes brev), 1933–1937, E4B:4, Riksarkivet.
- 24 Rapport, 31/8 1926, Kriminalpolisen i Malmö, A2A:42, Malmö stadsarkiv.
- 25 Promemoria 3/9 1930, Kriminalpolisen i Malmö, Rapportkopior 1930, A2A:53, Malmö stadsarkiv.
- 26 Promemoria 22/9 1930, Kriminalpolisen i Malmö, Rapportkopior 1930, A2A:53, Malmö stadsarkiv.
- 27 24/10 1932, Kriminalpolisen i Malmö, Rapportkopior, 1932, A2A:62, Malmö stadsarkiv.
- 28 Promemoria 3/5 1930, Kungliga generaltullstyrelsen II, Kanslibyrån, E3:13, Riksarkivet.
- 29 Rapport 15/10 1930, Kungliga Generaltullstyrelsen II, Kanslibyrån, E3:16,

Riksarkivet.

30 Rapport 27/9 1930, Kungliga Generaltullstyrelsen II, Kanslibyrån, E3:19, Riksarkivet.

31 Promemoria 22/2 1930, Kriminalpolisen i Malmö, Spritpolisens rapportkopior, A2B:9, Malmö stadsarkiv.

32 14/11 1930, Kustbevakningen i Trelleborg 1928–1932, EI:2, Landsarkivet Lund.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Landsarkivet, Lund

Kustbevakningen i Trelleborg, 1923–1926, B1:1, Skrivelser, rapporter, PM

Kustbevakningen i Trelleborg 1928–1932 E1:2, Skrivelser, rapporter, PM

Tullkammarens i Helsingborg arkiv – 1981, F1:4, Ämnesordnade handlingar, huvudserie, 1920–1930, Angivelser och div. upplysningar
Tullkammarens i Helsingborgs arkiv – 1981, F1:4, Handlingar rörande tullverkets fastigheter, 1920–1930

19:e Kustbevakningsdistriktet, Helsingborg, B1:2, Skrivelser, rapporter, PM

Malmö stadsarkiv

Kriminalpolisen i Malmö, A2A:42, Rapportkopior 1926

Kriminalpolisen i Malmö, A2A:44, Rapportkopior, del II, 1927

Kriminalpolisen i Malmö, A2A:53, Rapportkopior 1930

Kriminalpolisen i Malmö, A2A:62, Rapportkopior 1932

Kriminalpolisen i Malmö, A2B:3, Rapportkopior 1924

Kriminalpolisen i Malmö, A2B:9, Rapportkopior 1930

Kriminalpolisen i Malmö, A2B:16, Rapportkopior 1934

Kriminalpolisen i Malmö, F2:1, Spritpolisens handlingar, Spritpolisens anteckningar m.m. 1931

Riksarkivet, Stockholm

Kungliga generaltullstyrelsen II, E1:5, Gränschefen, Inkomna handlingar
1924 1/1–30/6

Kungliga generaltullstyrelsen II, E1:8, Gränschefen, Inkomna handlingar
1925 1/1–30/4

Kungliga Generaltullstyrelsen II, E3:13, Kanslibyrån 1930

Kungliga Generaltullstyrelsen II, E3:16, Kanslibyrån 1930

Kungliga Generaltullstyrelsen II, E3:19, Kanslibyrån 1930

Kungliga Generaltullstyrelsen II, E4B:1, Gränschefen, Inkomna rapporter
angående sprittrafiken på Östersjön (Rhodes brev) 1929–1930

Kungliga Generaltullstyrelsen II, E4B:2, Gränschefen, Inkomna rapporter
angående sprittrafiken på Östersjön (Rhodes brev), 1931

Kungliga Generaltullstyrelsen II, E4B:4, Gränschefen, Inkomna rapporter
angående sprittrafiken på Östersjön (Rhodes brev), 1933–1937

Tidskrifter och dagstidningar

Dagens Nyheter 18/8 1929

Lanternan – Organ för Svenska Tullmannaförbundet, nr 7 1921

Stockholms Dagblad 15/2 1928

Stockholms-Tidningen 9/10 1925

Litteratur

Almén, Pontus & Andersson, Bo 1995. *Kolonirörelsen i Malmö 100 år. 1895–1995*. Malmö: Föreningen för samhällsinformation.

Bergvall, John 1927. *Den olaga rusdryckshanteringen och samhället*.

Utgiven av Sammanslutningen för smugglingens bekämpande.

Stockholm: Bokförlags A.B. Tidens tryckeri.

Bergquist, Magnus 1996. *En utopi i verkligheten. Kolonirörelsen och det nya samhället*. Göteborg: Skrifter från Etnologiska föreningen i Västsverige, 21.

Blomberg, Gustaf Adolf 1968. *Bakom polisens kulisser*. Stockholm: Nordiska Museet.

Budz, Michele 2009. A Heterotopian Analysis of Maritime Refugee Incidents. *International Political Sociology*, 3.

- Certeau, Michel de 1984/1988. *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California Press.
- Chatzidakis, Andreas, Maclaran, Pauline & Bradshaw, Alan 2012. Heterotopian space and the utopics of ethical and green consumption. *Journal of Marketing Management*, Vol. 28.
- Dumm, Thomas L. 1996. *Michel Foucault and the politics of freedom*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Feldmann Eellend, Beate 2013. *Visionära planer och vardagliga praktiker. Postmilitära landskap i Östersjöområdet*. Stockholm: Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap, Stockholms universitet.
- Foucault, Michel 1984. *Of other spaces: Utopias and heterotopias*. Architecture/ Mouvement/ Continuité.
- Ehnebom, Pär 1929. *Bremer – Sprintsugglarkungen. En verklighetsskildring*. Göteborg: Ewald Elanders Bokförlag.
- Garnert, Jan 1993. *Anden i lampan. Etnologiska perspektiv på ljus och mörker*. Stockholm: Carlssons.
- Larsson, Ulf 1992. Mellankrigstidens anti-smugglingspolitik. *Argus*. Årsbok för tullmuseum och Tullhistoriska föreningen.
- Lefebvre, Henri 1970/2003. *The urban revolution*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lindqvist, Mats 1987. *Klasskamrater. Om industriellt arbete och kulturell formation 1880–1920*. Stockholm: Liber.
- Lundin, Johan A. & Nilsson, Fredrik 2015. *Sprintsuggling på Östersjön. En kulturhistorisk studie av nätverk i tillblivelse*. Göteborg: Makadam Förlag.
- Olofsson, Jonas 1996. *Arbetslöshetsfrågan i historisk belysning. En diskussion om arbetslöshet och social politik i Sverige 1830–1920*. Lund: Lund University Press.
- Nilsson, Fredrik 2015. ”Två hypermodernt klädda och väl kolorerade damer”. Om kvinnlighet och kriminella nätverk. Larsson, Marianne, Anneli Palmesköld, Helena Hörnfeldt & Lars-Eric Jönsson (red.) *I utkanter och marginaler. 31 texter om kulturhistoria*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Nilsson, Fredrik 2016. Ett dödande engagemang. En tulldetektivs fatala jakt på sprintsugglare. *Budkavlen*, årg. 95.

- Nilsson, Fredrik 2017. *Snedvridningar – kulturanalytiska ledtrådar*.
Jönsson, Lars-Eric & Fredrik Nilsson (red.) *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok*. Lund: Lund Studies in Arts and Cultural Sciences.
- SOU 1931:23. *Betänkande och förslag angående anskaffning, underhåll och drift av för tulltjänsten erforderlig fortskaffningsmateriel*. Stockholm: Isaac Marcus Boktryckeri Aktiebolag.
- Tonkiss, Fran 2005/2012. *Space, the city and Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Yacobi, Haim 2016. *Israel and Africa. A genealogy of moral geography*. Routledge Studies in Middle Eastern Geography. London & New York: Routledge.
- Virilio, Paul 1984/1996. *War and cinema. The logistics of perception*. London: Verso.

